

ISBN - 978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

**The Great Revolutionary
Mahatma Phule**

..EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

*"Let others go where they will.
We will follow the path of Jyotiba.
We may or may not take Marx with
us but we will certainly not abandon
Jyotiba's philosophy."*

- B.R. Ambedkar

अपूर्व
पुस्तकें प्रकाश

apoorvajamadhokate@rediffmail.com

₹:250/-

ISBN: 93-91220-02-0

201785501100000
f.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts

The Great Revolutionary Mahatma Phule

**Edited by
Dr. Prashant Bobade**

**Apoorv Publishing House,
Aurangabad**

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© **Dr. Prashant Bobade**

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Edition

July 2021

Price

250/-

f.S.S's. Sr. M.U. Patil Arts &

Dr.B.S.Desale Science College

Sakri, Tal Sakri, Dist. Buldhana

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editorial/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

महात्मा जोतीबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य

शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व

कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री जि.पुणे

प्रस्तावना

महात्मा जोतीबा फुले यांचे शिक्षण पुणे शहरातील स्कॉटीश मिशनरीच्या शाळेत झाले. या शाळेत ते इतर जातीच्या मुलांमध्ये मिसळत असत व त्यात अस्पृश्य जातीची मुलेही होती. तरुण वयातच त्यांनी अहमदनगर येथे अमेरिकन मिशनऱ्यांनी चालवलेल्या मुर्लीच्या शाळेला भेट दिली तेव्हा ते अतिशय प्रभावित झाले आणि त्यापासून प्रेरित होऊन त्यांनी कनिष्ठ जातीच्या मुर्लीकरता शाळा काढण्याची प्रेरणा घेतली. त्यावेळी फुले 20 वर्षांचे होते. 1848 मध्ये त्यांनी पुणे येथे बुधवार पेठेत भिडे वाड्यात मुलीसाठी पहिली शाळा सुरु केली. त्याचप्रमाणे 1851 मध्ये अस्पृश्यांसाठीही पहिली शाळा पुण्यातच नाना पेठेत सुरु केली. त्यानंतर त्यांनी अनेक शाळा सुरु करून त्या शाळांतून महार माग आदी अस्पृश्य जातीच्या मुलांना प्रवेश दिला. पाश्चात्य शिक्षण व त्यातील बुद्धीप्रामाण्यवादी दृष्टिकोन यांची कनिष्ठ जातींना त्यांच्या दास्यातून मुक्त करण्यात महत्वाची भूमिका राहणार असून त्याद्वारे ब्राह्मणी सत्तेचे वर्चस्वही कमी होईल, असे ज्योतीबा फुले यांचे मत होते. महात्मा फुले यांच्या समय शिक्षणविषयक विचारांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधात केलेला आहे. ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारच्या काळातील भारतातील शिक्षणाची स्थिती

महात्मा फुले पूर्वकाळात आधुनिक दृष्टीने ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते अस्तित्वातच नव्हते. कारण ज्याठिकाणी दरिष्ठ वर्गीयांची बरीच वस्ती असायची तेथे

PRINCIPAL The Great Revolutionary Mahatma Phule, ISBN-978-93-91220-02-0 Page No. 139
f.S.S. Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
Late Dr. B. S. Dekale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

काही शास्त्री खाजगी पाठशाळा चालवायचे व त्यामध्ये संस्कृत, व्याकरण, न्याय, वैद्यकशास्त्र, ज्योतिष, वेदांत, अलंकार आणि धर्मशास्त्र हे विषय शिकविले जायचे. समाजातील कनिष्ठ वर्गीय लोकांना शिक्षण देण्याचा अधिकारच नाही, अशा प्रकारची एक समजूत सर्वत्र होती. त्यामुळे त्यांना शिक्षण देण्याचा विचारच उच्चवर्णीयांनी कधी केला नाही. काही खेड्यांमध्ये मुलांना प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा असायच्या, पण तेथे पंतोजीकडून केवळ व्यापाऱ्यांच्या आणि श्रीमंतांच्या मुलांना शिक्षण देण्यात येई. त्याचा उद्देश कारकुनी, कुलकरण किंवा सावकारी चालविता यावी एवढाच मर्यादित होता.

भारतात इंग्रजांचे राज्य सुरु होण्यापूर्वी प्रजेला शिक्षण देणे हे सरकारी कर्तव्य आहे असे मानले जात नसे. महात्मा फुले पूर्व महाराष्ट्रात राजसत्ता आणि धर्मसत्ता ब्राह्मणांच्या हाती असल्यामुळे केवळ ब्राह्मणांनाच धार्मिक ग्रंथ वाचण्याचा आणि पठण करण्याचा अधिकार होता. कनिष्ठ वर्गातील ज्या ज्या व्यक्तींनी पवित्र ग्रंथ बटणाचा प्रयत्न केला त्या त्या व्यक्तींना महाराष्ट्रात जबरदस्त शिक्षा ठोठावण्यात आल्या होत्या. तथापि नवीन राज्यकर्त्यांना बरोबर नवीन निर्बंध आले आणि ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारच्या 1813 मधील सनदेनुसार असे ठरले की, भारतातील जमा झालेल्या महसुलाची पैकी प्रत्येक वर्षी कमीत कमी एक लक्ष रुपयांची रक्कम वेगळी काढून तिचा उपयोग भारतातील प्राचीन वांगमया चे पुनरुज्जीवन व वृद्धी करण्यासाठी तसेच पंडित यांना उत्तेजन देण्यासाठी आणि भारतीय जनतेमध्ये शास्त्रांचे ज्ञान सुरु करून त्यांच्या प्रचारासाठी करण्यात यावा. याप्रकारे अठराशे तेराच्या सनदेनुसार भारतात प्रथमच शिक्षण सर्वांसाठी खुले झाले.

महात्मा जोतीबा फुले यांचे आधुनिक शिक्षणासंबंधी विचार

महात्मा जोतीबा फुले यांच्या सार्वजनिक कार्यात शिक्षणप्रसाराला अग्रस्थान असल्यामुळे त्यांच्या सार्वजनिक कार्याची सुरुवातच पुणे येथे मुलींसाठी शाळा सुरु करण्यापासून झाली होती. दलित, बहुजन व शूद्रातिशूद्र वर्गांमध्ये शिक्षणाची ज्योत पेटविण्यासाठी त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. शुदातिशूद्रांच्या दास्याचे कारण अज्ञान हेच असल्याचे त्यांचे म्हणणे होते. म्हणूनच महात्मा फुले म्हणतात,

विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली ।
गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शुद्ध खचले,
इतके अनर्थ एका अवियेने केले ।

महात्मा फुले यांच्या दृष्टिकोनातून साक्षरता विशेषता इंग्रजी शिक्षण हे ब्राम्हणी वर्गस्वाच्या बहुतांशी निर्मूलनासाठी अत्यंत उपयुक्त होते. शिक्षण हे प्रचलित सामाजिक व्यवस्थेत मूलगामी परिवर्तन घडवून आणण्याचे सशक्त माध्यम तर होतेच त्याबरोबरच स्त्री-पुरुष विषमता निर्मूलनाचे देखील ते एक साधन होते. या दृष्टीने महात्मा फुले हे स्त्री शिक्षणाचा अतिशय तळमळीने पाठपुरावा करणारे पहिले राष्ट्रवादी युगपुरुष होते आणि म्हणूनच त्यांच्या पुढाकाराने पुण्यात 1948 मध्ये मुर्लीसाठी पहिल्या शाळेची स्थापना झाली.

आधुनिक शिक्षणामुळे ब्राह्मणोत्तर समाज ब्राह्मणांच्या पातळीवर येऊ शकेल असे त्यांना वाटत होते. इंग्रज सरकार भारतात उच्च शिक्षणाला अधिक महत्त्व देऊन त्यासाठी पारेमाप पैसा खर्च करत होते. ब्रिटिश सरकारचे हे शिक्षणविषयक धोरण ज्योतीबांना मान्य नव्हते. कारण याचा फायदा केवळ मुठभर उच्चजातीय व उच्चवर्णीय लोकांनाच होत असून खेड्यापाड्यातील सर्वसामान्य गोरगरीब जनता अजून प्राथमिक शिक्षणापासूनच असल्यामुळे इंग्रज सरकारने त्यांच्या शिक्षणविषयक धोरणाचा फेरविचार करून कष्टकरी, बहुजन व शूद्रातिशूद्र समाजातील मुलांच्या शिक्षणासाठी प्राथमिक शिक्षणावर अधिकाधिक पैसा खर्च करावा, अशी ज्योतीबांची मागणी होती. इंग्रज सरकारने 1882 मध्ये शिक्षणविषयक सुधारणा करण्यासाठी शिक्षण आयोग (हंटर कमिशन) नेमला होता. ज्योतीबा फुलेनी त्या शिक्षण आयोगासमोर साक्ष देऊन सरकारने प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक व सक्तीचे करून शेतकरी व इतर मागासवर्गातील मुलांना शिकविण्यासाठी ब्राह्मण शिक्षक न नेमता शेतकरी वर्गाचे मागास वर्गातीलच प्रशिक्षित शिक्षक नियुक्त करण्याची मागणी केली होती. तसेच सरकारी नोकऱ्यांमध्ये ब्राम्हणांपेवजी इतर बहुजन लोक नेमावेत अशी आग्रहाची मागणी केली होती. कारण त्यांना बहुजनांच्या समस्या अडचणी व दुःखाची जाणीव असल्यामुळे ते अधिक पोटतिडकीने कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणासाठी वाहून घेतील असे महात्मा फुले यांचे मत होते.

- महात्मा फुलेनी शिक्षण आयोगाला प्राथमिक शिक्षणासंबंधी सुचवलेल्या सुधारणा
1. सध्या थोड्याफार ज्या सरकारी शाळा चालू आहेत त्यामधून देण्यात येणारे प्राथमिक शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या भावी जीवनातील रोजगार प्राप्तीच्या दृष्टीने कुचकामी स्वरूपाचे असल्यामुळे सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत आणि अभ्यासक्रमात अमुलाग्र बदल होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्याची पुरचर्चा करावी.
 2. प्राथमिक शाळांमधील शिक्षक हे प्रशिक्षित आणि शेतकरी वर्गापैकीच असले पाहिजेत.
 3. शिक्षकी व्यवसायासाठी अधिक पात्र माणसे मिळवित म्हणून शिक्षकांना वेतन वाढवून देऊन त्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यात यावी.
 4. अभ्यासक्रमात इतर सर्वसाधारण विषयांबरोबरच 'शेती आणि आरोग्य' यांच्या मुलभूत ज्ञानाचा समावेश केला पाहिजे.
 5. प्राथमिक शाळांची कमीत कमी दर तीन महिन्यास एकदा 'दुय्यम शाळा तपासणीस' मार्फत तपासणी केली पाहिजे.
 6. प्राथमिक शाळांच्या संख्येत वाढ करावी.
 7. ज्या एतदेशीय शाळांनी पात्रताधारक शिक्षक नेमले असतील किंवा नेमतील अशा शाळांना सढळ हाताने अनुदान द्यावे.
 8. विद्यार्थ्यांसाठी बक्षिसे व शिष्यवृत्त्या, तसेच विशिष्ट अटी (पात्रता) पूर्ण करणाऱ्या शिक्षकांसाठी जास्त वेतनवाढ देण्यात यावी. शाळा चांगल्या कार्यक्षम बनविण्यासाठी या गोष्टी हितकारक ठरतील.

शेतकरी आणि इतर तत्सम वर्गांना प्राथमिक शिक्षणाचा लाभ घेता आलेला नाही. या बहुजनवर्गातील थोडीफार मुलांना प्राथमिक व माध्यमिक शाळेत प्रवेश दिला जातो परंतु दारिद्र्य व इतर कारणांमुळे ती मुले या शाळांमध्ये टिकून राहात नाहीत. घर काम किंवा दुसरा एखादा काम धंदा मिळाल्यावर स्वाभाविकपणे ही मुले शाळा सोडून देतात. बहुजनांची मुले शाळेत टिकून राहण्याच्या दृष्टीने विशेष प्रलोभने नसल्यामुळे खेड्यांमधल्या शेतकरी वर्गाची बहुतेक मुले शाळेपासून दूरच राहतात. एक तर हा शेतकरीवर्ग पराकोटीच्या दारिद्र्याने गांजलेल्या असतो आणि दुसरे म्हणजे त्याला आपली मुले गुरेढोरे राखण्यासाठी व शेती कामासाठी हवी असतात. म्हणून शाळांच्या

संख्येत वाढ करण्याबरोबरच या वर्गाला आपली मुले शाळेत पाठविण्यास उत्तेजन मिळावे आणि त्यांच्यामध्ये विविधतेची गोडी उत्पन्न व्हावी म्हणून शिष्यवृत्ती यांची व सहामाही किंवा वार्षिक बक्षिसांची विशेष प्रलोभने ठेवणे गरजेचे आहे. काही ठराविक मर्यादेपर्यंत किमान वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात यावे असे महात्मा फुले यांचे मत होते.

महात्मा फुलेंनी शिक्षण आयोगाला उच्च शिक्षणासंबंधी सुचवलेल्या सुधारणा

ब्रिटिश सरकार उच्च शिक्षणासाठी सढळ हाताने तरतूत करत असल्यामुळे बहुजन समाजाच्या शिक्षणाकडे सरकारचे दुर्लक्ष होत चालले आहे अशी हाकाटी सर्व देशभरात चालू आहे, असे फुलेंचे मत होते. उच्च शिक्षणामुळे ज्या वर्गाचे कल्याण झाले त्यांना ही हाकाटी मान्य नसली तरीही त्यालती सत्यता नाकारता येणार नाही, असे असले तरीही सध्या उच्च शिक्षणासाठी सरकार करत असलेली मदत बंद करावी असे कोणताही देशप्रेमी म्हणणार नाही. त्याची एवढीच इच्छा असणार की, शिक्षणापासून कोसो दूर असलेल्या शेतकरी, बहुजन शूद्रातिशूद्र वर्ग जो पूर्णपणे दुर्लक्षिला जात आहे, त्यालादेखील अन्य प्रगत वर्गापमाणेच प्रगतीची संधी ही शिक्षण व सरकारी नोकऱ्यांच्या माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारने आस्था दाखविली पाहिजे.

हिंदुस्थानातील शिक्षण अद्यापिही बाल्यावस्थेत असल्यामुळे उच्च शिक्षणासाठी दिले जाणारे अनुदान थांबवल्यास ते एकंदरीत शिक्षण प्रसाराच्या दृष्टीने विघातकच ठरेल. उच्च आणि श्रीमंत वर्गाच्या बाबतीत होणारी सरकारी मदत क्रमाक्रमाने कमी करता येणे शक्य आहे. परंतु ज्या मध्यम आणि कनिष्ठ वर्गांमध्ये शिक्षणाची म्हणावी तशी प्रगती झालेली नाही, अशा वर्गाचे अनुदान थांबविल्यास ती एक आपत्ती ठरेल. तसेच कोणत्याही पातळीवरची शिक्षण व्यवस्था खाजगी यंत्रणेकडे सोपविणे इस्ट होणार नाही. शाळा महाविद्यालयावरील सरकारी नियंत्रण काढून घेतल्यामुळे त्याचे पर्यवसान शिक्षणाची वाढ खुंटण्याची होईल. शाळा या सरकारीच असाव्यात असे मत महात्मा फुले यांनी शिक्षण आयोगासमोर नोंदविले होते. कारण भरपूर वेतन देऊन ठेवलेल्या प्रशिक्षित पात्रताधारक शिक्षकांवर आणि प्राध्यापकांवर शाळांचे श्रेष्ठत्व अवलंबून असते आणि असे वेतन देणे खाजगी शाळांना परवडणारे नाही, म्हणून शाळा ह्या सरकारीच असाव्या असे फुले यांचे ठाम मत होते.

शासकीय महाविद्यालयांमधून दिले जाणारे शिक्षण सर्वसाधारण जीवनाच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने उपयोगी व व्यावहारिक नसल्यामुळे हे शिक्षण फक्त कारकून आणि शिक्षक मोठ्या प्रमाणावर निर्माण करणारे आहे. म्हणून विद्यार्थ्यांना भावी आयुष्य स्वतंत्रपणे व स्वतःच्या पायावर जगता यावे यासाठी आवश्यक असणारे व्यावहारिक व व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिक्षणात अंतर्भूत असावे. सरकारी नोकरीच्या पाठीमागे लागण्यापेक्षा ची गरज न पडता सर्वांना उपयुक्त व्यवसाय आणि रोजगार धंदे उभारता येतील असे व्यवसायाभिमुख शिक्षण असले पाहिजे. तसेच सर्वांना सहजपणे उपलब्ध होईल अशा प्रकारची उच्च शिक्षणाची व्यवस्था असायला हवी. विद्यापीठांनी खाजगी अभ्यासाला (बहिस्थ प्रवेश) मान्यता दिल्यास एकंदर देशाचे कल्याण होईल व उच्च शिक्षणासाठी सरकारी खजिन्यावर पडणारा बोजा मोठ्या प्रमाणात कमी होईल.

सध्या सरकारी शाळांमधून सरकारी शिष्यवृत्त्या देण्याची जी पद्धत आहे ती सदोष आहे. ही पद्धत अशा रीतीने व्यवहारात आणली पाहिजे की ज्या माध्यमातून ज्या वर्गात मुलांची शिक्षणात प्रगती झालेली नाही अशा वर्गातील काही मुलांना त्या शिष्यवृत्ती द्यायला हव्यात. स्पर्धेच्या तत्वावर शिष्यवृत्त्या देण्याची पद्धत कितीही योग्य व न्यायपूर्ण वाटत असली तरीही त्यामुळे इतर दुय्यम व कनिष्ठ वर्गातील ज्ञान प्रसाराला हातभार लागणार नाही. शिक्षण आयोगासमोर साक्ष देताना महात्मा फुले यांनी अखेरीस आयोगाला अशी विनंती केली की, स्त्रियांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठ्या प्रमाणावर करण्यासाठीच्या उपाययोजनांना सरकारने परवानगी द्यावी. एकंदरीत ब्रिटिश सरकारचा भारतीय शिक्षणा संबंधीचा लॉर्ड मेकॉले कृत पाझर सिद्धांत महात्मा फुले यांना मान्य नव्हता. त्यांना बहुजन शूद्रातिशूद्र यांचे शिक्षण उच्चजातीय व उच्चवर्णीय समाजाच्या भरवशावर सोडवणे मान्य नव्हते. म्हणून या सर्वसामान्य जनतेच्या शिक्षणासाठी सरकारने पुढाकार घ्यावा अशी विनंती महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशनला केली होती.

समारोप

महात्मा फुले यांच्या समग्र शैक्षणिक विचाराचा परामर्श घेतल्यानंतर त्यांचे बहुजन शिक्षणाविषयीचे विचार आजही प्रासंगिक असल्याचे दिसते. शिक्षण हे केवळ कारकून निर्माण करणारे असू नये तर त्यास कौशल्याची जोड

मिळाली पाहिजे हा महात्मा फुले यांचा विचार आजच्या काळात खूपच आवश्यक बनला आहे.. तसेच मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण ही सरकारची जबाबदारी असली पाहिजे आणि उच्च शिक्षण देण्याची जबाबदारी देखील सरकारने उचलली पाहिजे, तरच पात्रताधारक शिक्षकांना चांगले वेतन देऊन उत्तम ज्ञान बहुजन विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविता येईल हे फुले यांचे मत आजच्या शिक्षणविषयक समस्यांवरील उपाय असल्याचे दिसते. म्हणून एकंदरीत महात्मा फुले यांच्या शिक्षण विषयक विचाराचा केंद्रबिंदू हा उपेक्षित, शोषित, वंचित घटक असून त्यांच्या शिक्षणाची अबाळ होऊ नये यासाठी त्यांनी कंपनी सरकारकडे आग्रह धरला होता. त्यांचे प्राथमिक व उच्च शिक्षणविषयक विचार वर्तमान स्वदेशी शासनाला देखील तितकेच मार्गदर्शक असल्याचे दिसते.

संदर्भ

1. हरी नरके (संपा.), 'महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ', डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजश्री शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2018
2. हरी नरके (संपा.), 'महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती', महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2018
3. हरी नरके (संपा.), 'महात्मा फुले समग्र वाड.मय', महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2013
4. हरी नरके (संपा.), 'आम्ही पाहिलेले फुले, महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 1993
5. नागनाथ कोतापल्ले (संकलन), 'महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे 101 मौलिक विचार', लोकवाड.मय' गृह, मुंबई, 2010, पृ.77
6. विद्युत चक्रवर्ती आणि राजेंद्र कुमार पांडे, (अनु. चित्रा लेले), 'आधुनिक भारतीय राजकीय विचार : सहिता आणि संदर्भ', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2013, पृ.17

PRINCIPAL
Smt. V.U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule